

מלון חלוצי בתחומו

מאת יוסף טובי

יהודה רצהבי: אוצר לשון הקדש שלכני תימן.
לז + 300 עמ'. תל-אביב, תשל"ח.

בקובץ מחקריו שנערך על-ידי א"מ הברמן, כרך ראשון, ירושלים תש"י, עמ' י-יב).
חוקרי המקרא, תרגומי הארמיים, התל-
מוד והמדרשים, נתנו דעתם כבר מסוף
המאה שעברה לחשיבות כתבי-היד של
יהודי-תימן ולמסורות הלשוניות שבפיהם.
אך לשון-הדיבור שבפיהם זכתה לראשונה
למחקר חשוב, מאת פרופ' ש"ד גויטיין, רק
בשנת תרצ"א – "היסודות העבריים
בשפת-הדיבור של יהודי-תימן" (לשוננו
ג', תרצ"א, עמ' 356–380).

וזכור לטוב חנוך ילון, אותו חוקר לשון
שהטיב עמנו רבות בכך שפתח פתחים
רבים להכרתה של לשון-הקודש ממקורות
שלא ניתנה הדעת עליהם, כגון הפיוט הק-
דום, ספרותם של חכמי ארץ-ישראל (לער-
מת חכמי בבל) והמגילות הגנוזות. אף הוא
היה משתמש במסורות של יהודי-תימן
במחקריו הלשוניים, והוא שעורר לחשיבו-
תם של מסורות אלו. כך כתב ב"קונטרסי-
סים" שלו לענייני לשון (שנה א, תרצ"ז –
תרצ"ח, עמ' 27 – 28): "...קטעים בבל-
יים אלו, שאנו דנים בהם כאן ושכמה
משינוייהם האופיינים מצויים, דרך משל,
בפי התימנים, מזקינים אותנו ליחס אחר
לעניינים של מסורת רשמית ומסורת
'משובשת' והם מלמדים אותנו לומר, שאף
אלו מסורות הן, שהדר זקנה מופלגת חופף
עליהן... הרי לפנינו עדות ברורה למסורות
חיות של התימנים העולות ומגיעות עד
גאוני בבל. וכי לראיות אנו צריכים,
שמסורות אלו לא הגאונים הולידו, אלא

בקשת המגוונת של עדות-ישראל, מהווה
עדת יהודי תימן חטיבה בפני עצמה. חשו
בכך התיירים והנוסעים שהגיעו לתימן,
החוקרים ואנשי חוכמת-ישראל, שכתבי-
היד של יהודי תימן באו לפנייהם, וכמובן
אנשי היישוב היהודי בארץ-ישראל – והיו
מהם סופרים, שנתנו ביטוי לתחושתם זאת
ביצירותיהם, כגון חיים הזו בספרו "היר-
שבת בגנים" וש"י עגנון בספרו "שירה".
אלה אף התרשמו בעיקר מחזותם החיצו-
נית, ממבנה-גופם, ממלבושיהם ומ-
תנועותיהם, וביותר מלשון-הדיבור ה-
עברי שבפיהם. ולא רק דרך הגיוני של
אותיות אלה או אחרות היה מיוחד להם
ומשונה מכל הידוע מעדות-ישראל האחרות
– אשכנזיות, ספרדיות, מזרחיות וצפון-
אפריקאיות, אלא אף בדרך קריאתן של
מילים רבות היתה להם שיטה משלהם. גם
נתייחדו בגורוני מילים, בניבים ובביטויי-
לשון, שלא נמצאו כדוגמתם בחיבוריהם
ובשפת-דיבורם של יהודים מעדות אחרות.
מן הראוי לציין את העובדה, שלא מע-
טים מן החוקרים החשיבו כשיבוש
וכקלקלת-לשון את המיוחד ליהודי-תימן
בלשון-הקודש. אופייניים לגישה זו דבריו
של אברהם אפשטיין על זרותה של לשון
יהודי-תימן, בספרו על אלדד הדני (ראה

לה, הם מאמרים שונים הקשורים לנושא זה, שפירסם בכמות שונות.

עבודתו של רצהבי במלון אופיינית היא לדרכו של חוקר במפעל יחיד. אלפי ערכים ליקט ממקורות רבים (רשימתם המלאה בעמ' לב-לה, לבד ממקורות שבעל־פה וכאלפיים איגרות בכתב־יד משל יהודי תימן), והם מכוונים להקיף כל לשון עברי המיוחד ליהודי־תימן: מלים ייחודיות, משמעויות מיוחדות, ניקודים מיוחדים, גורונים מיוחדים, חידושי לשון, לשון סת־רים ולשון נקיה ואף נוטריקונים. עומד אתה ומשתאה מול שפע הערכים, עד שאתה מבין עד כמה היתה הלשון העברית חלק בלתי נפרד מהווייתם התרבותית של יהודי־תימן. לערכים עצמם הקדים רצהבי מבוא ארוך שבו לא רק ביאר את שיטת עבודתו במילון, אלא אף עמד על ייחודה של לשונם העברית של יהודי־תימן. עניין מיוחד בפרק העוסק בהשפעתה של הערבית על העברית התימנית – שאילות משמעות ותצורות ערביות בשמות ובפעלים עבריים.

הערכים לרוב קצרים, כפי שמתחייב ממילון מעין זה. המהדיר מסתפק בדרך־כלל במובאות, שמתוכן יש ללמוד על משמעותו של הערך. אין דיון בהתהוותן של הצורות המיוחדות, ולעתים רחוקות נעשה נסיון למצוא מקבילות בספרות שמחוץ לתימן. דווקא בעניין זה חולשתו של ה"אוצר", שכן, כפי שכבר עמדו על כך החוקרים, וכפי שרצהבי מציין זאת במבואו (עמ' יז, לא), לא כל המצוי בלשון יהודי־תימן, משלהם הוא. למעשה, דומה שלא הודגש הדבר דיו בספר, חלק הגון ממה שמצוי בלשון יהודי־תימן הוא שימור לשון נות קדומים בדיבור העברי של עם ישראל, ובייחוד העברית של ימי־הביניים, שלא שימרהו קהילות ישראל אחרות שבמזרח.

קבלה הן בידיהן העולה אף היא לדורות קדומים? מכוחו של ילון נתעודד חוקר צעיר באותם ימים, יצחק דמתי (אשכט) – לימים שבטיאל – יבל"א, והחל לסכם באופן שיטתי את מסורותיהם של יהודי־תימן בסדרת מאמרים, ששניים מהם נדפסו ב"קונטרסים" של ילון ואחד בקובץ "שבות תימן" (תל־אביב תש"ה).

בשנות החמישים והשישים של המאה הזו החלו חוקרי־לשון מובהקים וחוקרי תרבות־תימן כשלמה מורג, ישראל ייבין, יחזקאל קוטשר והרב יוסף קאפת, להעלות את מסורת־הלשון של יהודי־תימן כפי שהן משתקפות בכתב־היד ולסכמן. הגדיל מכולם מורג בעבודת־המחקר הגדולה שלו – העברית שבפי יהודי־תימן (ירושלים תשכ"ג), עבודה שזיכתה את מחברה בפרס ישראל. מחקרו של מורג סבב בעיקרו על בחינות פונולוגיות של העברית שבפי יהודי־תימן, מימושם של העיצורים, התנועות וההברה. ואף במחקריו האחרים, עסק ועוסק מורג במקומה של מסורת תימן בהתפתחות הלשון העברית, ופחות בצדדים הלקסיקאליים של העברית שבמסורת תימן.

על חסר זה במחקר יהודי־תימן היה מצטער הרבה יהודה רצהבי, מחוקריה המובהקים של יהדות־תימן ותרבותה, ובעיקר היה מצטער על אותן מסורות שלא נשתמרו בכתב־יד או בטקסטים קלאסיים, שלכן נמצא תיקון חשוב באוספי כתב־היד בספריות שונות ובמפעל לחקר מסורת־הלשון של עדות־ישראל. מסורות אלו שבעל־פה, מעט מהן משתמר בקרב הדור החדש של בני יוצאי־תימן ילידי־הארץ, מסיבות תרבותיות־חברתיות. על־כן נטל על עצמו לאסוף את המסורות הלשוניות בבחינתן הלקסיקאלית ולסדר את "אוצר לשון הקדש שלבני תימן" שלפנינו. פירות לוואי לעבודתו הגדולה, או עבודות מכינות

וחרו, כמילים המאפיינות את לשונם של יהודיית־ימן. על־כ־פנים, אף אם נכללו במלון, הרי בוודאי היה צורך לציין במפורש בפני הקורא, כי המדובר בחידוש־לשון.

עוד אעיר על כמה וכמה ערכים שנכללו ושלא נכללו במלוננו של רצהבי. ראשית אציין, כי הואיל ומרשימת המקורות נשמט מאמרו השני של יצחק שבטיאל (שמתי־אשבט), שנתפרסם בקונטרסים של ילון (שנה שנייה, תרצ"ח-תרצ"ט, עמ' 61-69), על מסורות התימנים בדקדוק לשון חכמים, נשמטו אף מן המלון עצמו כמה וכמה ערכים הכלולים במאמר זה, כגון: פֿלג (פא צרויה), אָבוב (אלף שווייה), אָריסים (אלף קמוצה) ועוד ועוד. שנית, המשורר יצחק אלאחדב, שמשירתו הובאו כמה וכמה ערכים, (כגון בעמ' 154 טור א' - מחטים) איננו בן־תימן אלא יליד סיצליה (ראה מאמרו של דוד כהנא, בהשלח כרך י' תרס"ב, עמ' 350-358). ואם נתכוון בעל המלון לניקודים המיוחדים של תיבות שביצירתו של משורר כפי שהם מופיעים בכתבי־יד תימניים, מה שפר חלקו של זה משל משוררים אחרים שאינם בני־תימן, ובכלל מחברים אחרים שאינם בני־תימן שכתביהם נעתקו בתימן.

ולערכים שלא נכללו במלון: טרח רצהבי, ובצדק, לכלול את שמו של האמורא רבא, ולא כלל את שמו אל האמורא אבהו, ולשניהם מסורת קריאה מיוחדת בפי יהודי תימן; רשם את המלה "קָצָר" (צדי צרויה) ולא את המלה רחב (חית צרויה); ציין את שימוש הלשון "לפְּנֵי פנים" שאינו מיוחד לבני־תימן, ולא את הצורה "לפני ולפנים" המיוחדת לבני־תימן (הנון שבתביבה הראשונה בצירי ולא בפתח או בקמץ). ועוד מילים רבות לא נרשמו, ולא נציין כאן אלא מספר מועט: מְחאה (מים בפתח וחית דגושה!), עוקה (ביב שופכין), חֶמְצו (חית קמוצה).

מכאן עולה הבעיה המרכזית בבניויו של ה"אוצר": מה להכניס לתוכו? אין כל קושי באשר למילים המיוחדות לבני־תימן מן הבחינות שצוינו לעיל. אולם רצהבי, שהתלבט כמובן בשאלה זו, החליט לכלול גם אותן מילים שלא נקלטו בשפת הדיבור בישראל, אף־על־פי שהן מצויות בספרות ובמלונות, משום שערכן כמטבעות־לשון שימושיות, דורות על דור־רות, מצדיק את כינוסן (עמ' י"ב). אך, לעניות דעתי, ספק אם אמנם דרכו של המחבר המלומד בעניין זה מצדיקה את עצמה, ומשני טעמים לפחות: הראשון, שעדיין לא נתגבשה עברית־ישראלית נורמאטיבית, שנוכל לקבוע מה נתקבל בה ומה לא נתקבל בה; והשני, שאין כל הגיון להשוות עברית כתובה, שהיא עיקר מקורותיו של המלון שלפנינו, ללשון מדור־ברת. בוודאי יש בלשון כתובה כלשהי מילים רבות שאינן מצויות בלשון הדיבור. ולא סביר אני, כי אין טעם בכל אותן מילים שכלל רצהבי ב"אוצר הקודש שלב"ני תימן", כגון חלשות, חמסנות, מתכעס, מסרקות, מיעוט, רצונות וכמותן עוד עש־רות עשרות ואולי מאות מילים, להחשיב אותן כמילים ממלונם שלבני תימן, אלא כמה נשתנו מאות ואלפי מילים אחרות שגם בהן נשתנו בני־תימן עם בני קהילות אחרות. ובוודאי לא היה בכוונת רצהבי להביא כל לשון עברי של בני־תימן ב"אוצר־ר".

ולקבוצה אחרת, גדולה בהיקפה ובחשיבותה, של מילים המצויות ב"אוצר" זה - מילים שנתחדשו בבית מדרשם של משוררים, סופרים ושאר מושכים בעט שבין יהודיית־ימן, ובראש ובראשונה בשירתו הרחבה של ר' שלום שבזי. ספק גדול הוא אם אמנם אפשר להציג חידושי־לשון של משוררים, שבמקרים רבים הם נובעים מאילוצים שונים, ובעיקר אילוצי משקל

אך עם כל האמור לעיל, אין בכוונתי לשלול את החשיבות העצומה במפעל-היחיד הגדול של פרופ' רצהבי, שעשה נסיון ראשון לערוך מלון של בני-תימן, מפעל שהוא יחיד במינו אף בקהילות ישראל אל האחרות. אין ספק שמפעל זה יהווה לא רק תשתית טובה למפעל מקיף יותר למסורת הלשונית של עדות-ישראל השונות, שניהולו צריך להיות מוטל על מוסד מדעי, אלא אף יתרום תרומה נכבדת להעשרת לשוננו העברית, בעצם הצגת מסורת מפוארת של שימור הלשון העברית בפי עדה מסויימת, ואף בשפע המילים והניבים ש"אוצר לשון הקדש, שלבני תימן" מציע לבן-דורנו.

ועוד, מה חידוש יש במלה "אב" (שם חודש, בית דגושה), הרי מילים רבות נהגות בפי בני-תימן בבית דגושה, כגון "בשביל" ו"בדברו" (הביתין שבאמצע התיבות) ולא נכללו ב"אוצר". ולבסוף, לא ירדתי לסוף דעתו של בעל המלון בכך שכלל במלון מילים וערכים כגון: חתך ראש, חתן בראשית, חמס, אנגריא, או ראשית-יבות כגון ואכמ"ל, ביפשא"ק ודומיהן רבות, הרי שימושן במשמעות המצויינת במלון מקובלת בלשון ימינו.

דומה, כי רצהבי הרחיק לכת בכוונתו להרחיב את תחום מלוננו, ובכך אמנם נפגם המלון, שכן מי שאינו מצוי בלשונם של יהודי-תימן וברבדיה של הלשון העברית בכלל, יחפש לשוא את המיוחד לבני-תימן.